

V příspěvku jde o odhalení některých důležitých podmínek formulace problému racionality potřeb, vyjasnění předpokladů některých metodologických přístupů ke zkoumání této otázky a o zdůraznění aktuálnosti jak teoretických, tak i praktických zřetelů problematiky.

Fenomén lidských potřeb je předmětem studia řady věd — filozofie, ekonomie, psychologie atd. — má své místo na rozhraní jednotlivých vědních disciplín, dochází k jeho rozdílným a mnohdy přímo protikladným definicím. Bez vyjasnění povahy potřeb, vymezení kategorií, jako je racionalita a normalita potřeb, umělé a autentické potřeby atd., nelze produktivně řešit důležité problémy kritiky buržoazní spotřební společnosti, tvorby socialistického způsobu života, tak jak to ukládají závěry XVI. sjezdu KSČ.

Aktuálnost problematiky potřeb byla zdůrazněna i na XXVI. sjezdu KSSS: „Máme velké materiální i duchovní možnosti k stále plnějšímu rozvíjení osobnosti a budeme je dále zvětšovat. Zároveň je však důležité, aby jich každý člověk uměl rozumně využívat. To nakonec závisí na tom, jaké má jedinec zájmy a potřeby. Proto naše strana považuje aktivní a cílevědomé usměrňování těchto zájmů a potřeb za jeden z důležitých úkolů sociální politiky“ [XXVI. sjezd 1981: 64]. Přínos konkrétních věd, vklad úspěšně prosazeného interdisciplinárního přístupu k poznání potřeb je nesporný. (1) Tato problematika je řešena na různých úrovních obecnosti a různými metodologickými přístupy. Ani systémové přístupy neoslábují závaznost fundamentálních otázek filozoficko-metodologických základů marxisticko-leninské teorie potřeb, ale naopak stávají se stále naléhavější. Připomeňme v této souvislosti Leninovu myšlenku o tom, že „... ten kdo se pouští do dílčích otázek bez předběžného řešení otázek obecných, bude na každém kroku, aniž si to uvědomí, nevyhnutelně „narážet“ na tyto obecné otázky.“ [Lenin 1956: 478] Vymezení racionálních potřeb má principiální povahu a to nás nutí ukázat i na další a dosud málo v této souvislosti propracované problémy racionality potřeb ve spotřebním systému soudobé buržoazní společnosti ve vztahu k procesům zvěcnění a fetišizace životní praxe i teorie. Kromě toho je zřejmé, že tematika racionality potřeb má bezprostřední vztah k intenzifikaci ekonomiky, zejména v rovině způsobu probouzení lidských aktivit, jejich stimulování.

Lidské potřeby ve společnosti majetku a spotřeby

Jak již poznamenal Hegel, člověk je vášnivou bytostí a je mu vlastní sklon změnit jakoukoli činnost, jakoukoli potřebu v naléhavou neudržitelnou vášeň

(1) Připomeňme zde alespoň první celosvazovou konferenci *Problémy formování sociogenních potřeb* (Tbilisi 1974), konferenci *Socialistické životné potreby a rozvoj socialistické společnosti* (Tály 1977), sborník prací J. Janouška — V. Bokorové a kol.: *Motivace a civilizační proměny* [1971]. Kategorie potřeb se stále více stává výraznou částí problematiky způsobu života.

a tím podřídí i své jednání jednostranné motivaci. V podmínkách propraveného kapitalistického spotřebního systému, který produkuje potřeby stejně tak jako výrobky — zboží, v podmínkách systému, kde se vytváří spotřební klima a hierarchie spotřebních hodnot, se cílevědomě, v zájmu monopolů, průmyslově vytvářejí i samy podmínky pro vznik požadované spotřební orientace člověka. V rámci kapitalistického systému, — „společnosti majetku a spotřeby“ (2) — kde se vnitřní svět člověka stále více podřizuje jednostranné spotřební orientaci, je plně oprávněné tvrzení, že nikoli člověk má potřeby, ale samy potřeby, uměle společenskému individuu navozené, „mají“ člověka, ovládají jej a podrobují si jeho vnitřní svět. Situace se *jeví*, jak zdůrazňoval K. Marx v *Grundrissech*, tak, že „ve výrobě se objektivizuje osoba, ve spotřebě se subjektivizuje věc“ [Marx 1971 : 43]. Fakt, že potřeby ve spotřebitelském systému spíše mají člověka než naopak, že svým způsobem panují nad člověkem, vyplývá především z toho, že výrobní a sociální kvazimašinerie potlačuje, vymyčuje určité lidské aktivity a potřeby z humanizačního cyklu seberozvoje lidské bytosti v její fundamentální dialektice zpředměťňování a odpředměťňování (3) aktivit a potřeb. Avšak člověk je „bytostí specificky sociální, reprodukcující se v aktivitách, takže všechny jeho *lidské* činy vždy zůstávají v éteru kultury. Kategorie lidské aktivity je... jedinou sociální substancí, kterou pouze odcizení rozštěpuje na společenské „prostředí“ a „svět“ individua. Vždyť odpředměťňování je přeměnou člověka v pokračovatele sociálního kolektivu, jeho kultury, ale zpředměťňování je přeměnou člověka v tvůrce této kultury, jejího života“ [Batiščev 1963 : 15].

Současný spotřební systém ve vyspělých kapitalistických státech produkuje a nebývále vyhrocuje situaci, kdy nezměrné obohacení předmětného světa člověka je doprovázeno i vzrůstem devastace, kdy míře obohacení předmětných aktivit člověka neodpovídá míra jeho sebekultivace a seberozvoje. Potřeby se člověku odcizují, odosobňují se a fetišizují až do podoby objektivních mechanismů, které si člověka samy podřizují. Spotřební systém si tak produkuje svého člověka, který je do nitra proniknut motivacemi podřizujícími jej světu věcí, světu kapitálu. Neúměrné aktivování nižších základních potřeb má represivní účinek pro pracující, avšak stabilizující účinek pro politický systém. Tak spotřební systém plní za kapitalismu důležitou ideologickou roli — je prostředkem rafinovaného sebezotročení člověka. Na místo ideologií útočících na vnitřní svět člověka přichází na scénu ideologie konce ideologií, tj. ideologie posvěcující tendenci, kdy je osobnost člověka plně a beze zbytku soustředěna na realizaci spotřebního vztahu ke světu, kdy cílem každé aktivity se stává zisk, užitek, výhoda. Vždyť procesy zvěčnění znamenají předání subjektivity věcem i společenským zařízením.

Jde zde i o proces, který K. Marx charakterizoval jako odcizení, tj. proces, v němž se lidské aktivity, produktivní síly společenského člověka, staví proti člověku. Panství takových objektivních sil je i důsledkem dominance utilitarit nad aktivitami a potřebami lidského subjektu. V těchto silách jsou setřeny všechny stopy jejich skutečného původu v lidské činnosti. Vystupují

[2] Známy sovětský autor N. V. Novikov v pozoruhodné studii *Člověk a spotřebitelská ideologie* [1968] používá termínu „potřebitel'skí-priobretatel'skoje obščestvo“, který překládáme „společnost majetku a spotřeby“.

[3] Kategorii zpředměťňování a odpředměťňování není dosud v naší produkci věnována náležitá pozornost. Podrobnější informaci lze najít ve sborníku *Problema čelověka v sovremennoj filosofii* [1969], či v práci J. K. Pletnikova *O prirodě socialnoj formy dviženija* [1971].

jako cizí, na lidech nezávislé a proti lidem stojící síly do té míry, že „vůbec vládne *nelidská* moc“ [Marx 1978 : 97; srv. 1971 : 154—155]. „Konsolidují se ve zvláštní svět existující jakoby vedle individuí a panující nad nimi. Tento svět je právě tak nepoddajný a nezávislý, jako kdysi živelné síly přírody, právě tento svět tvoří *sociální prostředí*. Podřízení individuí jeho vládě je pouze jejich *sebezotročením*... Zpředměťňování bezprostředně nenabývá formu úplného odpředměťňování a stává se formou uskutečnění procesu odcizení. Proto je tvorbou světa kultury odcizené v podobě *věcí — je zvěcněním*. Sociální, člověkem vytvořené vlastnosti těchto věcí vystupují jako „přírodní“ vlastnosti věcí samých o sobě, a tak se odcizení nevyhnutelně projevuje ve *fetišismu* — zbožním, morálně právním, ideologickém atd.“ [Batiščev 1963 : 59—60]. [4]

Procesy odcizení a fetišizace dosahují svého dějinného apogea v buržoazním spotřebním systému, „v buržoazní společnosti tu např. dělník stojí čistě bezobjektivně, subjektivně, ale věc, která *stojí* proti němu, se nyní stala *pravou společenskou podstatou*, kterou se dělník snaží požíť, ale která požírá jeho“ [Marx 1974 : 109—110]. Užitečnost věci či druhého člověka, jeho schopností, žádostí a potřeb či hodnot, je nejvyšším kritériem jednání člověka, který se ztotožnil se spektrem hodnot, k němuž jej orientuje buržoazní spotřební systém a masová kultura. Přitom samy hodnoty jsou v buržoazní civilizaci stále intenzivněji pociťovány jako labilní. Hodnota, to je „negativní definování kulturního fenoménu, zachraňovaného podmíněným ‚tabu‘ od nihilismu, od řádění utilitarismu“ [tamtéž 56]. Nihilismus, který je v kapitalismu vždy „doma“ a svého vrcholu dosahuje právě v buržoazním spotřebním systému, kdy „celý svět redukuje na arzenál prostředků spotřeby, na skladiště užitečnosti a přeměňuje je jedinou mírou — jejich ziskovostí — efektivností, podřizuje všechny a všechno zákonu minimalizace prostředků“ [tamtéž 56]. Vše vskutku lidské je zde vždy ohroženo tím, že jeho vystupňování je doprovázeno zároveň jeho redukcí na úroveň věcí, na úroveň prostředků tím, že se vyvíjí pod kritériem utility, do jejíhož Prokrustova lože vhání vývoj kapitálu člověka; „společenský vztah se dovršil jako vztah věcí, peněz“ [Marx 1956 : 413]. Jakkoli kapitál nezměrně rozvíjí lidské schopnosti a potřeby — kapitalismus poprvé prosadil systém „všeobecného využívání přírodních i lidských vlastností“ [Marx 1974 : 17] —, vždy je v konečné instanci podrobuje své moci, účelu vlastního seberochození.

Tak jak se lidské potřeby v kapitalistické společnosti stávají více ekonomickými, tak i stále ostřeji vystupují meze efektivnosti tradičních ekonomických přístupů (adekvátních buržoazní civilizaci) používaných v cílech intenzifikace ekonomického růstu. Nikoli tedy spotřeba sama o sobě, ale historicky přechodné faktory vlastní buržoazní společnosti dodávají lidským potřebám onen proslulý vyhraněný utilitárně spotřební charakter. Je to teprve soudobý spotřební systém ve vyspělých kapitalistických státech, který dovádí přirozený sklon k přecenění hmotné spotřeby v masovém měřítku až do absurdit, přeměňuje je v rituál a mýtus: „Marx v *Základech kritiky politické ekonomie* poprvé odhalil tajemství (a možnosti) ‚konzumního systému‘, jako vnějšího dosazování, umělého produkování potřeb a motivací, které podněcují konzum a přitom se pohybují v rámci stále těžce reprodukce pracovní síly v zájmu rozšířené reprodukce kapitálu“ [Richta 1971 : 19]. Utilitarismus

[4] G. S. Batiščev: *Protivorečije kak kategorija dialektičeskoj logiky* [1963: 56—60]. G. S. Batiščev zde interpretuje kategorii odcizení nově rozpracovávanou K. Marxem v letech 1850—1860.

je kardinální dominantou této společnosti soukromého vlastnictví, kde „soukromé vlastnictví nás udělalo tak hloupými a jednostrannými, že nějaký předmět je *náš* teprve, když ho máme, tedy když pro nás existuje jako kapitál anebo když ho bezprostředně držíme, jíme, pijeme, nosíme na svém těle, obýváme atd., krátce *používáme*. Ačkoliv soukromé vlastnictví chápe všechna tato bezprostřední uskutečňování držby opět jen jako *životní prostředky* a život, jemuž tyto prostředky slouží, je *život soukromého vlastnictví* práce a kapitalizace. Místo *všech* fyzických i duchovních smyslů nastoupilo tedy jednoduché odcizení *všech* těchto smyslů, smysl *mít*“ [Marx 1978 : 81]. Člověk se stává pro druhého především objektem — pro dosažení zisku, užitku, „... nic není strašnějšího než logika zisťnosti...“ [Marx—Engels 1961 : 154]. „Pro člověka“, uvádí K. Marx, „je nejvyšší podstatou člověk“ [tamtéž : 408], protože však „pravou skutečností *lidská podstata* nemá“ [tamtéž : 401], tak je jí to, co se jí skutečně (v závislosti na způsobech zvnějšnění a zpředměťňování) stává — peníze, tento pravý „bůh praktické potřeby a zisťnosti“ [tamtéž : 397] panující v buržoazní společnosti. „Směnitelnost všech produktů, činností, vztahů za něco třetího, *věčného*, co může být opět směněno za všechno *bez rozdílu*“, dovozuje K. Marx v *Rukopisech Grundrisse* — „tedy vývoj směnných hodnot (a peněžních vztahů) je identický se všeobecnou prodejností, korupcí. Obecná prostituce se proto jeví jako nutná fáze vývoje společenského charakteru osobních vloh, potenci, schopností, činností. Vyjádříme-li to zdvořileji: všeobecný vztah prospěchářství a upotřebitelnosti“ [Marx 1971 : 119—120]. Člověk podřizuje své činnosti a potřeby, svoji podstatu, nadvládě cizí podstaty a dává jí význam cizí podstaty — peněz. Připomeňme Marxovu charakteristiku, „peníze... jsou sbratřením nemožností, nutí rozpor, aby si padly do náručí“ [1971 : 129], v nich se koncentruje skutečná sféra buržoazního transcendentna s pantheonem buržoazního polyteismu praktických potřeb a zisťnosti. Neužitečná aktivita, neužitečné schopnosti a potřeby, jak uvádí A. Gouldner, se buď potlačují, nebo aktivně vymyčují, trestají, „kromě toho, člověka samého naučili rozpoznávat a potlačovat ty části svého já, které neodpovídají existujícím standardům užitečnosti. Tak je osobnost v rámci buržoazní utilitární kultury nucena podřídít se plnění rolí předepsaných jí industriální společností. Člověk se tím odcizuje od značné části svých zájmů, potřeb, schopností“ [Gouldner 1970 : 13]. V kapitalistické společnosti se posilují a rozvíjejí mechanismy potlačující v zájmu sebevývoje kapitálu potřeby člověka a jeho sebekultivace. Rozvíjí se, industrializuje a zvědečtuje se propagandistická mašinerie, která usměrňuje jednání člověka, působí na jeho podvědomí a vtahuje jej na oběžnou dráhu reprodukce kapitálu. Pracující tak platí za svoji přeměnu v „masového spotřebitele“ narušením, až destrukcí potřeb sebezrovoje, nižší, základní potřeby jsou uměle stimulovány, dochází k jejich hypertrofizaci. Lidé jsou v mnohem méně intenzivním kontaktu s názory a hodnotami, než se světem věcí, který je přeceňován i ve své schopnosti kompenzovat oslabenou komunikaci mezi lidmi. Zde je na místě připomenout Marxovo resumé jedné z jeho prvních analýz buržoazní společnosti: „zhodnocování světa věcí roste přímo úměrně znehodnocování světa lidí“. Sama krize potřeb ukazuje, že se buržoaznímu aparátu na opracovávání lidské psychiky nikdy nezdaří beze zbytku přeměnit člověka v pouhý slepý objekt manipulace, v člověka, jehož psychika je zcela pohlcena spotřebitelským vztahováním se ke světu. Pracující masy nelze přeměnit na lidi „bez transcendence“. Jde mimo jiné o to, že sama umělá systematická stimulace nižších potřeb, realizovaná v zájmu kapitálu a růstu zisku, stále ostřeji staví otázky pokrokového rozvoje materiálních a duchovních potřeb, potřeb sebe-

rozvoje člověka. Zcela zákonitě jsou tyto sociálně politické požadavky obsaženy v boji dělnické třídy a všech pokrokových sil v kapitalistických zemích. Prosazení pokrokových potřeb, racionálních potřeb a potřeb seberoza-voje člověka je spjato s revolučním přetvářením společnosti, tak jak to K. Marx shrnul ve známé tezi „radikální revoluce je revolucí radikálních potřeb“. Tyto procesy, střetání třídních potřeb a zájmů, proměny dynamiky a struktury potřeb atd., to není ani pro osobnost člověka, ani pro společenskou třídu, ani pro společnost pouhá „bouře ve sklenici vody“; připomeňme zde, že K. Marx neváhá použít i silně expresivní termíny: „surovost praktické potřeby“, „vláda egoistické potřeby“, „světový názor praktické potřeby“ atd.

Příčiny odmítání racionality potřeb

Funkční principy buržoazního spotřebního systému si podřizují a zaměňují i ostatní kritéria hospodářské a lidské aktivity, především kritérium racionality potřeb. Racionalita potřeb vyplývá a podřizuje se racionalitě ekonomického systému. Sám život v soudobé buržoazní civilizaci se dostává do rozporu s tvrzením o existenci rozumných potřeb, dostává se do reálného rozporu s potřebami sebekultivace člověka a reprodukuje tento rozpor. Zdá se, že pro takovou společnost nejsou a nemohou existovat racionální potřeby — do té míry jsou překryty umělými potřebami a relativizací potřeb.

Tvrzení části buržoazních teoretiků, že neexistuje spolehlivé, objektivní kritérium pro vydělení, vyhodnocení racionálních potřeb, že pokusy o jeho definování jsou nereálné a že podobné pokusy jsou spjaty s nezpůsobností překonat tradice racionalismu z věku osvícenství atd., důsledně reprodukuje — ve specifické teoretické formě zvěčněného poznání — ekonomickou racionalitu buržoazního systému masové spotřeby. Kapitalistická výroba si produkuje objektivní myšlenkové formy fetišizovaného poznání, svoji apologetiku, své ideology. Racionalita potřeb kritizovaná buržoazními autory je v podstatě kritikou zcela určitého historického typu racionality, té racionality, která byla kdysi buržoazní civilizací zbožněna, která vedla k posuzování všeho a všech, světa přírody i světa lidí, pod zorným úhlem utilitar-ity, a jejíž selhávání je vykládáno jako selhání rozumu vůbec.

Příčiny zvláštní nezpůsoblosti buržoazní vědy odhalit skutečné zdroje spotřebního systému, zdůvodnit racionální potřeby a jejich kritéria jsou i třídně podmíněny. Tvrzení o nemožnosti vědeckého zdůvodnění takového kritéria je doprovázeno fetišizací teorie, která je ideologickým produktem specifického sociálního vztahu. K. Marx působivě ukazoval již v *Úvodu ke kritice Hegelovy filozofie práva*, že myšlení zabstraktní právě tak, jak se abstraktním stává sám život. A právě tomuto zabstraktněnému, zvěčněnému myšlení se skutečné problémy zdají být toliko metodologickými problémy. Uvnitř takových teorií nejsou žádné rozpory, „zde se připouštějí pouze výsledky a jejich řešení, přičemž jsou izolovány od rozporů samých cestou umrtvující vivisekce a chápány vně jakéhokoli vztahu“ [Batiščev 1963: 71], poznání se v nich redukuje na informaci, cesta k pravdě je zaměněna a nahrazena protokolem.[5] To, co K. Marx nazýval „profesorskou vědou“, nikterak

[5] K. Marx důrazně požaduje: „Pravdivý má být nejen výsledek zkoumání, nýbrž i cesta k němu. Samo zkoumání pravdy musí být pravdivé; pravdivé zkoumání je rozvinutá pravda, jejíž rozptýlené články se ve výsledku spojují.“ [Marx — Engels 1961: 25]. Marxistická metodologie pojímá „pravdu jako proces, který zase předpokládá zpředmětnění poznání jako podmínku rozvoje společenského člověka, a ne jako pouhou utilitární „příručku“ (prostředek a materiál pro aplikaci).“ (*Dialektičeskoe protivorečije*. Moskva 1979, s. 58).

není věcí minulosti. Závažnost tohoto problému znepokojuje i některé buržoazní ekonomy, vracel se k němu již několikrát význačný představitel americké ekonomické teorie J. K. Galbraith: „Úzce technické zkoumání spotřebitelské poptávky ještě více odvrací pozornost od klesající naléhavosti výrobku tím, že ve funkci nástroje ekonomické analýzy byl základní užitek nahrazen užitekem běžným... analytický aparát prakticky vylučuje z úvah možnost (sic!), že pohyb k vyšším a vyšším indiferentním křivkám je spojen s poklesem naléhavosti“ [Galbraith 1967:150]. Nikoli náhodná prohlášení typu „kdyby zmizelo 99 % veškeré ekonomické teorie, nijak by to neohrozilo naše schopnosti dělat hospodářskou politiku“ (jak uvádí americký národohospodář a sociální filozof R. L. Heilbroner [1974]), svědčí o uvědomělem odporu „přijatého způsobu myšlení“ vidět skutečné problémy.

Souběžně s utilitarizací a zvěcněním lidských činností a potřeb se v soubodé buržoazní společnosti prohluje v historicky nepoznané míře i utilitarismus poznání a na vědění se pohlíží jako na samostatnou věc poddávající se manipulaci. Nejde zde tedy jen o necitlivost a nepochopení, které „tkví právě v tom, že to, co patří organicky k sobě, se uvádí v náhodný vzájemný vztah, v pouhou reflektivní souvislost“ [Marx 1971:42], ale o samu společenskou podmíněnost této necitlivosti a nepochopení a její povýšení na tendenci. Byrokratický rozum je sloučením utilitarismu a dogmatismu nejhrubší ražby, způsob, jakým zachází s poznáním, a bariéry, které staví do cesty skutečnému poznání, výstižně charakterizuje G. S. Batiščev: „Utilitarismus i dogmatismus shodně pojímají poznání jako něco, co se používá odtrženě od svého předmětu, jako *samostatnou věc*. Utilitarismus tuto ‚věc‘ činí objektem čistě zvůle, pohlíží na poznání jako na něco zvlášť poddajného a předpokládá, že z něho může slepit vše, co si umane, tak jak to odpovídá stupni vulgárnosti a absurdity té potřeby, která nadiktovala využití poznatků. Dogmatismus naopak považuje poznání za něco výjimečně pevně daného a rigidního, za něco absolutního a nepřístupného změně, za souhrn kanonizovaných textů a autoritativních tezí, které je možné jen ‚dodržovat‘; ortodoxnost se v souladu s tím měří dogmatismem na škále tvrdosti. Avšak jak utilitarismus, tak dogmatismus jsou dvě strany jedné a téže mince. Aby vědění mohlo být dogmatizováno, je zapotřebí je nejprve svévolně utilitarizovat a tím překroutit. Aby mohlo být utilitarizováno, je třeba poznání předběžně přisoudit tvrdost instrumentu k rutinnímu úkonu“ [Batiščev 1963:56].

Zvláštní a nedocenené místo zde nesporně zaujímá proslulé apelování na zdravý rozum. Celé „*hrubiánství*“ zdravého lidského rozumu, který čerpá z „životní zkušenosti“ a nemrzáčí své *přirozené* sklony žádnými filozofickými nebo jinými studiemi“, spočívá podle K. Marxe v tom, že „tam, kde se mu podaří uvidět *rozdíl*, nevidí *jednotu*, a tam, kde vidí *jednotu*, nevidí *rozdíl*. Vytyčí-li nějaká *rozdílná určení*, okamžitě mu pod rukou zkamení, a chce-li pak někdo z těchto zkamenělých pojmů vykřesat oheň, vidí v tom tu nejhabnější sofistiku“ [Marx—Engels 1958:307]. Je to „optický klam, který umožňuje zdravému rozumu ‚rozpoznávat‘“ [tamtéž 314] — budeme-li parafrázovat Marxův text — v „hotovém vědění“, tj. *zvěcněném* poznání, pečlivě zbaveném komplikací skutečných rozporů, antinomií univerzální lidské poznávací a duchovní činnosti vůbec, v poznání zbaveném vši dynamiky, zbaveném skutečných zdrojů, pohlceném terminologickým fetišismem — skutečné poznání par excellence. Je to důsledek a výsledek prvního pohledu a „první pohled pokládá (tj. pozice ‚zdravého rozumu‘) za nejpronikavější pohled“ [tamtéž 314]. Zcela zavádějící je běžný názor, který přisuzuje po-

zici zdravého rozumu stejnou mírou aktuálnosti pro všechny etapy lidských dějin a lidské kultury — „zdravý rozum“ byl, je a bude, ale figuruje jaksi mimo, vedle vědy, věda sama jím má být neposkrvněná, má být nad ním. Důvěrné sblížení moderní vědy s praxí, tak říkajíc se „životem“, nikdy nebylo a není ani jednoznačnou, ani bezrozpornou záležitostí. Zdomácnění některých vědeckých tendencí a znaků v živlu byrokracie i každodenním životě vede k tomu, že tradiční podoba zdravého rozumu existuje nejen ve formě kýčovitěho sentimentu, ale Marxem kritizovaný hrubiánský charakter „zdravého lidského rozumu“ je dnes ve vědě doma jako nikdy předtím. Dokonce se zkultivoval, zformalizoval a tím i zmystifikoval, tj. navrstvil na sebe (tj. na pozici „prvního pohledu“) val dialektických kliše (je-li zapotřebí, tak i v náležitě formalizaci), úspěšně se z pozic poznání a vědy vysmívá své předchozí formě (A. M. Děborin již v roce 1929 upozorňoval, že moderní věda je ve značné míře proniknuta antivědeckými prvky). Jeho životodárným zdrojem je nadále utilitarismus, zvěcnění a komercializace poznání a vědy. Je „věcí“ kultury filozofického myšlení, aby pohlédla do „onoho světa“ vědeckotechnické revoluce a učinila to ku prospěchu svému i ostatních vědních disciplín. Nikdo to za filozofii neučiní a marxismus-leninismus k tomu zavazuje. Zdravý rozum nestojí dnes proti vědě s onou „samolibou lehkostí“, i když se nadále dovede s nezměrnou lehkostí vypořádat s rozpory ve vědě a snadno „vysvětlí tyto rozpory pokud nabyly literárního výrazu“ [Marx—Engels 1958 : 326], ale s „jakousi samolibou lehkostí se rozlévá do nezadržitelné šíře“ [tamtéž 300], do vědy samé. Je zásluhou studií sovětských filozofů, že tuto otázku postavili do centra pozornosti v pracích o dialektice a ve své kritice pozitivismu.

Aby zdravý rozum vystoupil na úroveň vědění, musí poznání sestoupit na úroveň zdravého rozumu. Mimo kontext poznání mohou být lidským potřebám přisuzována různá určení a ta pak jsou stavěna ve „zkamenělé“ podobě vědeckých „faktů“ proti sobě, subjektivní potřeby proti objektivním, či snad objektsubjektivním, nebo individuální proti společenskému, aniž by bylo respektováno vzájemné zprostředkování; zdravý rozum vždy koneckonců zůstává empirikem. Jádrem takové metodologie sui generis není nic jiného než produkt utilitarismu a zvěcnění (tedy produkt zcela určitých společenských vztahů): inaugurace představy, podle níž má věda co činit s poznatky zpředmětněnými v jazyce, a ne s procesem poznání. Odkrytí celého dosahu těchto procesů (zvěcnění a fetišizace) a jejich zdrojů (v buržoazní společnosti) je velkým vědeckým objevem K. Marxe a nelítostný boj proti nim je dnes víc než kdykoli jindy prubířským kamenem každého skutečného poznání — naplněním marxistické dialektiky.

V očích zbyrokratizovaných buržoazních teoretiků se musí mnohdy J. K. Galbraith jevit jako „pouhý teoretik“ bez ohledu na oficiální pocty, jichž se mu dostává. Zdravý rozum, který panuje v byrokracii, je ideologizací izolace výsledků poznání od samého procesu, který je konsoliduje a tím odcizuje od skutečného poznání. Nepochopení je do značné míry vyvoláno požadavkem, aby buržoazní ekonomové obrátili pozornost k tomu, čemu se nevěnovali, k otázce smyslu a cíle výroby. Nás v daném případě zajímá pouze to, že Galbraithovy požadavky spočívají na takovém pojetí potřeb, které je v příkrém rozporu s tradicí buržoazní ekonomické teorie. Zdůrazňují studium potřeb v instrumentálním rozvrhu, otázek spotřebního jednání konzumentů, rozpracování metod „obrábění“ (manipulace) spotřebitele, metod aktivace nových potřeb, zvyšování hladiny jejich nasycení atd. Takto koncipované výzkumy, které přinesly a přinášejí celou řadu nových a cenných empirických údajů, jsou

často doprovázeny tvrzeními o nemožnosti určit nejen rozumné potřeby, ale podstatu potřeb člověka vůbec. Takové tvrzení (například H. Arendtová nebo A. Gehlen) lze sotva vysvětlit jako důsledek špatné či mylné filozofie. Jde zde o charakteristický ideologický projev fetišizované teorie: nejen prohlašuje určitou problematiku za neřešitelnou či nevědeckou, ale překrývá otázku podstaty tak, aby mohla být zaměněna otázkami jiné úrovně — úzce technickým zkoumáním potřeb, které je vždy koneckonců v buržoazní společnosti řešením otázky, jaké potřeby je možné uspokojovat pro zabezpečení růstu zisku. Tak se potvrzuje teze vyslovená v *Německé ideologii*: třída, která vládne prostředky hmotné produkce, disponuje zároveň prostředky duchovní reprodukce.

Marxistický přístup k problematice racionality potřeb

Vzhledem k tomu, že samo vymezení potřeb je nadále předmětem diskuse, je zde účelné zdůraznit, že marxistická koncepce ukazuje na spjatost lidských potřeb s pracovní aktivitou, výrobou a spotřebou. Potřeba je mnohorozměrný, nesoběstačný jev a je vymežována velmi rozdílně i v rámci jedné a téže disciplíny. Nadále je diskutován ontologický status potřeb, trvá divergence ekonomického a psychologického pojetí potřeb apod.[6] Potřeba definovaná na úrovni obecnosti historického materialismu je podle našeho názoru víc než pouhý pociťovaný nedostatek a ne každá deficienze se stává potřebou. Potřeby jsou u člověka zprostředkovány svobodnou volbou, potřeba se odkrývá jako zreflektovaný nedostatek, který vešel do sféry rozhodování a tím nabyl povahy zacílené aktivity. Je předmětnou, univerzální a společenskou aktivitou a jako taková je důležitým článkem v procesech konstituování životní činnosti člověka. To znamená, že například charakteristika potřeby jako společenské není vnějším určením, dodatečnou kvalitou, ale vnitřní obsahovou charakteristikou individuální aktivity člověka. Potřeby jsou objektivní, sám proces jejich realizace je jednotou objektivního a subjektivního; potřeby jsou důležitým článkem v dialektice vnějšího a vnitřního, zpředměťňování a odzpředměťňování. Z výše uvedeného vyplývá, že potřeby jsou historicky proměnlivé a že při definování potřeby je nezbytné respektovat místo a roli potřeb v konkrétně historicky rozvinuté formě lidské životní činnosti (jejich rozvinutost je tedy například i stupněm rozvinutosti historické individuality atd.).

Jakkoli se problematice autentických, racionálních a umělých potřeb přiznává ve filozofii, sociologii, psychologii i v ekonomických teoriích rostoucí význam, zůstává řešení této problematiky většinou marginální v rámci různých tematizací potřeb. Především je třeba zdůraznit, že rozumné potřeby, jejich podstatu, nelze určovat na základě statistického průměru, to vyplývá z principiální otevřenosti lidského bytí, z předmětně společenské a univerzální povahy potřeb člověka.

Pochopení rozumných potřeb se nelze dobrat normativním přístupem. Vždyť i Marxovo obecné kritérium normálnosti v uspokojování potřeb — „normální je takové uspokojení potřeb, které je omezeno pouze samými potřebami“ — je obecné právě pro respektování otevřenosti lidského bytí a je odmítnutím jakéhokoli normování.

[6] Reprezentativní přehled různých koncepcí potřeb v jednotlivých vědních oborech v SSSR s pokusem o syntézu přináší studie G. G. Diligenského *Problémy teorie lidských potřeb* [1976; 1977].

Význam kategorie racionálních potřeb spočívá v jejich heuristické hodnotě při určení progresivnosti či regresivnosti změn, k nimž dochází ve společnosti. Tato kategorie je vyvozena z analýzy společenských podmínek, ve kterých se jedinec rozvíjí. Nejde tedy o bezpředpokladovou kategorii, jde o kategorii vyššího řádu, spjatou s marxistickou koncepcí historického vývoje člověka a společnosti.

Některá objasnění kategorie rozumných potřeb ji vážou na racionalitu, kterou vytváří ekonomický systém historicky konkrétní společnosti, a základní kritérium racionality potřeb spatřují v jejich praktické účelnosti z hlediska úkolů urychlení vývoje civilizace [Rakitskij 1966 : 30].

G. E. Glezerman definuje rozumnou potřebu jako „výraz toho, co je skutečně nutné k plně hodnotnému životu kulturně vyspělého člověka“ [Glezerman 1975 : 247], a zdůrazňuje, že nejde o to, „jaké věci se stávají osobním vlastnictvím, nýbrž o to, jak se získávají a jak se používají“ [tamtéž : 248; Afanasjev 1966 : 290; Wagner 1978]. Racionalita potřeb tak není ve věcech samých, ale v kvalitě lidského vztahu k nim. Řešení otázky podstaty člověka je současně i řešením otázky lidských potřeb v rámci procesu seberealizace individua v jeho společenských a přírodních podmínkách. Člověk je bytostí, která si v průběhu dějin vytváří vlastní specificky lidské potřeby. Marxovo vymezení ateismu a komunismu v *Ekonomicko-filozofických rukopisech z roku 1844* platí i pro racionální potřeby, které jsou „skutečným vznikáním, skutečně pro člověka vzniklým uskutečněním jeho podstaty a jeho bytosti jako skutečné“ [Marx 1978 : 128].

Je třeba docenit teoretický dosah faktu, že K. Marx nikdy nespojoval racionální potřeby s diskurzivním rozumem, jak o tom svědčí i celková intence Marxovy marginálie z *Kapitálu*: „v buržoazní společnosti panuje fictio iuris, že každý člověk jako kupec zboží má encyklopedické znalosti z oboru nauky o zboží“ [Marx 1954 : 52]. Naopak, tendence přisuzovat spotřebiteli racionalitu jednání založenou na motivu maximalizace zisku a optimalizace prostředků, byla vlastní určité tradici buržoazní vědy počínající již fyziokraty. Utilitární postoj novověké moderní vědy, pojímající věci především z hlediska jejich ovládnutí, je klíčovým stanoviskem tematizovaným novověkou filozofií o Descarta, Galilea a Bacona. Význam výslovné konfrontace s tímto jejím vůdčím praktickým ovládacím postojem (srv. Feuerbachův antropologický materialismus v koncepci poznání) a předpoklady tohoto postoje i celé myšlenkové tradice zůstávají buržoaznímu myšlení dlouho skryty. Odkrývají se až v programových koncepcích požadujících skoncování s klasickou metafyzikou, kdy vůči její racionalitě je kladena Heideggerova dramatizující iracionalistická koncepce metafyzické reality, jež „je způsobem výkladu skutečnosti (přírodní i sociální), která navzdory představám spekulativní metafyziky vůbec nemůže být vědecky vyložena v termínech racionalismu nebo iracionalismu“ [Ojzerman 1975 : 216]. Zjištění, odkrytí předpokladů, které byly doposud skryté, a tím i prověření a zajištění vlastního stanoviska, je vždy přínosem a skutečnou cestou rozvoje myšlení. Zkoumání osudů „rationality“ a tím i interpretací racionality a neracionálního v novověké vědě a buržoazní filozofii (s příznačným schizmatem mezi filozofií scientistickou a iracionalistickou), zodpovězení otázky, před čím kapituluje původní buržoazní představa a jistota o racionálním zvládnutí skutečností, předpokladů těchto postojů, zůstává závažným úkolem marxistické filozofie a sociologie.

V souvislosti s touto tradicí buržoazního myšlení je třeba náležitě zdůraznit, že racionalita potřeb není v marxistické filozofii odvozována z toho, jak

se promítají v racio, není pojata v rovině pouze diskurzivního myšlení (na němž nutně ulpívá psychologizující odmítnutí „rationality“ potřeb). Racionálnost potřeb vyplývá z toho, že jim člověk porozumívá jako předpokladu pro bytostný rozvoj svých lidských sil. Právě takový přístup, podle našeho názoru, činí věcně neoprávněnou kritiku racionality potřeb z řad jak nemarxistických, tak vysloveně protimarxistických autorů. Sebereprodukce obsahu rozumné potřeby je sebekultivací lidské bytosti. Místo racionálních potřeb ve spektru lidských potřeb je dáno tím, že tyto potřeby zachycují optimální stav lidských potřeb a jako takové nejsou člověku „dány“ ani přírodou, ani společnostmi, ale jsou vyjádřením progresivní tendence ve vývoji potřeb sociálního organismu na úrovni individua.

Kategorie potřeb a racionality potřeb umožňují konkrétně analyzovat jak se „na rozdíl od buržoazního ekonomicky zvětčujícího způsobu produkce stává... lidská činnost, pracovní a výrobní činnost mnohostranně rozvětveným způsobem, jak se jednotlivci i společnosti ve své zpředmětněné činnosti potvrzují, a to nejen ve svých objektivních nezbytnostech a materiálních potřebách, ale i subjektivně, ve svém smyslovém prožitku, v myšlení a cítění autentické lidské pospolitosti“ [Marx 1978 : 182]. Racionální potřeby jsou výrazem zpřítomnění budoucnosti v jednacích schématech individua, jsou výrazem tlaku budoucnosti na ortodoxnost jeho jednacích schémat a motivačních struktur.

Těžiště aktuálního významu sovětských zkušeností s racionálními spotřebními normami v oblasti plánování potřeb v současných podmínkách orientace na efektivitu a intenzifikaci ekonomiky lze podle našeho názoru vidět především v tom, že na základě norem „pomocí ekonomických pák a prostředků masové komunikace je aktivně formována struktura spotřeby, překonáván konzervatismus v dané oblasti, měněny tradice neodpovídající existujícím vědeckým představám o racionální spotřebě“ [Lachman 1981 : 57]. Takové racionální normy spotřeby (při vědomí historicko-sociální podmíněnosti racionality, která je konstruuje na základě vědeckých „faktů“) pak plní jak prognosticko-programátorskou, tak i instrumentálně regulativní funkci při usměrňování reprodukce a rozvíjení společenského individua. Racionální normy spotřeby vycházejí z ekonomického pohybu, respektují a ovlivňují jej, zároveň rozšiřují prostor pro uplatnění racionálních potřeb člověka, které racionalitu ekonomického pohybu vždy překračují.

Oslabování racionálních potřeb v spektru potřeb člověka je indikátorem počínajícího rozkladu společnosti, svědectvím selhávání vývojové dynamiky příslušné společensko-ekonomické formace, promítnuté do úrovně motivací lidského individua. Progradující společnost se prokazuje jako pokroková i v rozšíření spektra racionálních potřeb a jejich aktivizací.

Takový přístup k racionalitě potřeb podle našeho názoru ukazuje na nutnost, možnost i na limity celospolečenského ovlivňování vývoje potřeb člověka a nemá nic společného s racionalitou, která kalkuluje pod diktátem utility a jejíž selhání se dnes tak bolestně projevuje v soudobé buržoazní společnosti. Marxismus-leninismus staví do centra problematiku všeobecné kultivace člověka v celé šíři jeho subjekt-objektové činnosti a pomáhá respektovat historickou proměnlivost proporcí kultivace člověka v jeho pracovních a spotřebních aktivitách. [7]

[7] H. Bártová a V. Bárta nanejvýš názorně ukazují jak nezbytnost, tak i složitost a rozsáhlou podmíněnost racionality v oblasti spotřeby. Srovnej zejména s. 127—138 [1979].

Na základě marxistického pochopení místa potřeb v procesech objektivace lidských aktivit, v procesech zpředměťňování a odpředměťňování je možné odkrýt historickou přechodnost a podmíněnost spotřebního zaměření potřeb, aniž bychom sklouzli zpět na pozice osvícenské víry v rozum či na pozice prakticky neúčinného moralizátorství, nebo „kasárenského komunismu“, neboť „pouze v představě utilitaristy (tak, jak to odpovídá jeho měšťáckému ideálu ‚svobody‘ od veškeré činnosti) je ‚skutečný život‘ plným ponořením se do procesu uspokojování konzumních potřeb, tj. používání je zde jako *absolutní* neodpředměťňování... Ve skutečnosti používání předmětu je vždy *jen* neúplným odpředměťňováním. Nejen v práci, ale dokonce i ve spotřebě, která je ještě pořád lidskou spotřebou, používání na sobě nese nezbytně počet činnosti (která je vždy jednotou protikladů odpředměťňování a zpředměťňování). Jde vždy jen o to, že činnost je co do *úrovně* rozvoje *níže než vynaložená činnost* zpředměťňená ve věci“ [Batiščev 1963 : 55].

Pojem racionality potřeb tak souvisí s tvořením předpokladů pro přeměnu vnější i vnitřní přírody ve skutečně lidský svět, který začíná vždy tehdy a tam, kde počíná člověk jednat a rozvíjet se jako univerzální a totální bytost, kde svými potřebami vychází za hranice utilitarizovaných úkolů a rozvíjí bohatství svých tvůrčích sil. Racionální potřeby pro svůj rozvoj vyžadují společnost zbavenou diktátu všudypřítomného kapitálu. Problém novodobé civilizace, stejně jako problém racionálních potřeb, se řeší „rozvinutím bohatství ve společenskou hodnotu, přeměnou bohatství v tvorbu, odhalování a uspokojování“ bohatých lidských potřeb a sil. To předpokládá především zrušení všech protikladných třídních forem, které brání velké části individuí v osvojování společenského bohatství — čili vytvoření socialistických vztahů. To dále zahrnuje... univerzální a stálý progresivní rozvoj všech sil — tedy proces, jemuž dnes říkáme vědeckotechnická revoluce“, který by „zakládal a současně vynucoval všeobecný rozvoj člověka a jeho bytostných sil“ [Richta 1971 : 22].

Sociální systémy dynamizují, brzdí či potlačují procesy zvyšování potřeb. Struktura, stupeň nasycenosti a kvalita potřeb, racionalita forem spotřeby — to jsou citlivé indikátory stavu společnosti, její efektivity a tím se stávají i kritériem pokrokovosti či regresivnosti sociálních systémů. Marxistické teorii nejde o jednostranné normativní postulování racionality potřeb, taková pozice by byla pouze dogmatickým odmítnutím relativismu buržoazní vědy, neuvědomělým pokračováním její tematizace formou pouhé negace. Racionalita potřeb není tedy ani proklamací určité normy potřeb sub specie všemocného diktátu vědy, ani odrazovou pozicí pro asketické či moralistní postoje vůči spotřební orientaci člověka.[8] Naopak, předpokládá co nejhlubší pochopení místa racionality potřeb ve vyvíjejícím se systému výroba — spotřeba — potřeby v kultivaci člověka, tak jak to odpovídá cílovému zaměření socialistické společnosti na růst potřeb a formování všestranně rozvinuté osobnosti člověka; strategie rozvoje potřeb je spjata s obecnou strategií ekonomického a sociálního rozvoje společnosti. Kategorie potřeb, racionality potřeb (v propojení na fundamentální dialektiku výroba — spotřeba) — umožňují spojit popis empirické, fenomenální stránky jednání individua s nejhlubšími příčinami procesů nivelizace a všeobecné manipulace člověkem — tedy procesů tak typických pro soudobý kapitalismus. Marxistická teorie potřeb společenského člověka je jedním z důležitých kritérií historického místa sociálních systémů a lidského smyslu společenského pokroku.

[8] V těchto otázkách panuje v marxistické filozofii i sociologii plná shoda. Srovnej například [Žilina — Sokolov 1980; Plaksij 1980].

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Naučnýj kommunizm*. Moskva, Politizdat 1966.
- Bártová, H. — Bárta, V.: *Spotřebitel budoucnosti*. Praha, Merkur 1979.
- Batiščev, G. S.: *Katégorija protivorečija i jejo mirovozzrenčeskaja funkcija*. In: *Dialektičeskoe protivorečije*. Moskva, Politizdat 1979.
- Batiščev, G. S.: *Protivorečije kak katégorija dialektičeskoy logiki*. Moskva, Vysšaja škola 1963.
- Dilignenskij, G. G.: *Problemy teorii čelověčeskich potrebnoščej*. *Voprosy filosofii* 1976, č. 9; 1977, č. 2.
- Galbraith, J. K.: *Společnost hojnosti*. Praha, Svoboda 1967.
- Glezerman, G. E.: *Historický materialismus a rozvoj socialistické společnosti*. Praha, Svoboda 1975.
- Gouldner, A.: *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York 1970.
- Heilbrunner, R. L.: *The Clouded Crystal*. *American Economic Review* 1974, Mai.
- Janoušek, J. — Bokorová, V. a kol.: *Motivace a civilizační proměny*. Praha, Svoboda 1971.
- Lachman, J.: *Potřeby členů socialistické společnosti*. *Společenské vědy v SSSR* 1981, č. 1.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 12. Praha, SNPL 1956.
- Marx, K.: *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844*. Praha, Svoboda 1978.
- Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1954; *III-1*. Praha, SNPL 1956.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ (Ekonomické rukopisy z let 1857—1859) I*. Praha, Svoboda 1971; *II*. Praha, Svoboda 1974.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 1. Praha, SNPL 1961; sv. 3. Praha, SNPL 1958; sv. 4. Praha, SNPL 1958.
- Novikov, N. V.: *Čelověk i potrebitel'skaja iděologija*. *Voprosy filosofii* 1968, No. 4.
- Ojzerman, T. I.: *Hlavní filozofické směry. Teoretická analýza historicko-filozofického procesu*. Praha, Svoboda 1975.
- Plaksij, S. I.: *Formirovanije sistěmy razumnych potrebnoščej ličnosti v uslovijach razvitoťo socializma*. *Naučnýj kommunizm* 1980, No. 4.
- Pletnikov, J. K.: *O prirodě social'noj formy dviženija*. Moskva, MGU 1971.
- Problemy formirovanija sociogennyh potrebnoščej*. *Matěrialy I. vřesojuznoj konferencii*. Tbilisi 1974.
- Rakitskij, B. V.: *Obščestvěnnije fondy potreblenija kak obščestvěnnaja katégorija*. Moskva, Mysl' 1966.
- Richa, R.: *Marxova cesta revoluční kritiky*. *Předmluva* in: K. Marx: *Rukopisy „Grundrisse“ (Ekonomické rukopisy z let 1857—1859) I*. Praha, Svoboda 1971.
- XXVI. sjezd KSSS. *Zpráva ŮV KSSS a další úkoly strany ve vnitřní a zahraniční politice*. Praha, Svoboda 1981.
- Wagner, V.: *Konfrontácie marxistickej sociologickej koncepcie potreb*. *Sociológia* 1978, č. 3.
- Žilina, L. N. — Sokolov, V. M.: *Problemy formirovanija razumnych potrebnoščej v matěrial'nyh blagach. Sociologičeskij aspekt*. *Sociologičeskije issledovanija* 1980, No. 1.

Резюме

О. Шевчик: Буржуазное потребительское общество и проблема рациональных потребностей

В статье подчеркивается актуальное значение проблематики рациональности потребностей, как с точки зрения критики буржуазного потребительского общества, так и с точки зрения задачи интенсификации экономики.

Современное буржуазное потребительское общество характеризуется подчинением внутреннего мира человека односторонней потребительской ориентации, где неизмеримое обогащение предметного мира человека сопровождается ростом разрушения. Мере обогащения предметных видов деятельности человека не отвечает мера его самокультивирования.

Автор уделяет особое внимание процессам отчуждения человеческих потребностей, их обезличиванию, овещению и фетишизации, достигающих до механизмов, подчиняющих себе человека в условиях капитализма. Эти процессы освещаются с точки зрения процессов опредмечивания и распредмечивания. Автор уделяет внимание тоже утилитаризму и нигилизму.

Во второй части исследования, названной «Причины отрицания рациональности потребностей», автор отмечает, что в буржуазном потребительском обществе сама жизнь попадает в реальное столкновение с утверждением о наличии разумных потребностей. Кажется, что в «потребительски приобретательском обществе» даже не могут существовать рациональные потребности — настолько они перекрыты искусственными потребностями и релятивизацией потребностей. Различные утверждения буржуазных теоретиков (А. Гелен, Г. Арендт), исключающие существование объективного критерия для определения рациональных потребностей, в действительности воспроизводят, в специфической теоретической форме овеществленного познания, экономическую рациональность буржуазной системы массового потребления. Этому тезису автор уделяет большое внимание и с точки зрения процессов фетишизации теории (воспринимаемой как идеологический продукт специфического социального отношения), абстрагизации мышления, утилитаризма познания и знаний как параллельно развивающегося процесса неизмеримой утилитаризации и овещнения человеческой деятельности. В этой связи он ссылается на актуальность марксовской критики бюрократии и позиции т. н. здравого разума. В заключение второй части исследования автор подчеркивает, что объявление проблематики рациональности потребностей неразрешимой и ненаучной является характерным идеологическим проявлением фетишизированной теории. По-существу, перед нами такой подход, в котором вопрос о сущности человеческих потребностей и их рациональности посредством методологических приемов преподносится таким образом, чтобы можно было заменить его узко техническим изучением потребностей, которое в буржуазном потребительском обществе всегда в конечном счете является решением вопроса, какие потребности можно удовлетворять для обеспечения роста прибыли.

В третьей, заключительной части, коротко характеризуется марксистское понимание потребностей человека и их рациональности. Потребность воспринимается как предметная универсальная и общественная деятельность. Автор подчеркивает, что потребность это больше, чем простая нехватка, не всякий дефицит становится потребностью. Потребности у человека опосредствованы свободным выбором, потребность вскрывается как рефлексированный дефицит, вошедший в сферу принятия решений и тем самым приобретший характер целенаправленной деятельности. Автор отвергает нормативный подход к рациональности потребностей, он подчеркивает, что К. Маркс никогда не связывал рациональные потребности с дискурсивным разумом. Эта тенденция, напротив, свойственна определенной традиции буржуазной науки, начиная с физиократов. Рациональность потребностей в марксистской философии не выводится из того, как они отражаются в разуме, она не воспринимается в плоскости дискурсивного мышления, а вытекает из того, что человек осознает их как предпосылку органического развития своих человеческих сил. Категории потребностей, рациональности потребностей, в увязке с фундаментальной диалектикой «производство — потребление — потребности», позволяют связать описание феноменальной стороны действий индивида с самыми глубокими общественными процессами и действительно вскрыть регрессивность или прогрессивность социальных систем и человеческого смысла общественного прогресса

Summary

Ševčík O.: Bourgeois Consumer Society and the Problem of Rational Needs

The paper singles out the topical importance of the problems of rational needs from the point of view of the criticism of bourgeois consumer society on the one hand and the task of intensifying economy on the other.

The contemporary bourgeois consumer society is characterized by the subordination of the inner world of man to a one-sided consumer orientation wherein an enormous enrichment of man's objective world is accompanied by growing devastation. The rate of enrichment of man's objective activities does not correspond to the rate of his self-cultivation.

The paper devotes special attention to processes of alienation of human needs, their depersonalization, reification and fetishization which assume the proportion of mechanisms subjugating man under the conditions of capitalism. These processes are elucidated from the viewpoint of the objectification and deobjectification processes. Attention is also paid to utilitarianism and nihilism.

The second part of the study entitled "Causes for Rejecting the Rationality of Needs" points to the fact that in the bourgeois consumer society life itself is in real opposition to assertions about the existence of sensible needs. In fact it seems that in a "society

of consumption and property" rational needs can never exist — so effectively are they replaced by artificial needs and the relativization of needs. Various assertions by bourgeois theoreticians (such as A. Gehlen, H. Arendt) ruling out the existence of an objective criterion for the evaluation of rational needs reproduce in fact — in a specific theoretical form of objectified cognition — the economic rationality of the bourgeois system of mass consumption. The author devotes considerable attention to this proposition, studying it from the viewpoint of the processes of fetishization of theory (conceived as an ideological product of a specific social relationship), increasingly abstract thinking, utilitarianism of cognition and learning as parallels of an equally boundless utilitarianization and reification of human activities. In this connexion it is appropriate to emphasize the topicality of Marx's criticism of bureaucracy and the position of the so-called common sense. In the final section of Part II of his study the author stresses that to proclaim the problems of rationality of needs as insolvable and unscientific is characteristic of the ideological fetishization of theory. Essentially this involves an approach according to which the problem of the substance of human needs and their rationality is tackled by methodological procedures in a way reducing it to a narrowly technical investigation of needs which in the bourgeois consumer society always presents the ultimate solution of the question concerning the types of needs that may be satisfied for the sake of safeguarding the growth of profits.

The third, concluding part presents a brief outline of the Marxist concept of human needs and their rationality. The need is conceived as an objective universal and social activity. It is underlined that a need is more than a mere lack and that not every lack turns into a need. Man's needs are mediated through a free choice. The need is viewed as a reflected lack which has entered the sphere of decision-making and thus assumed the nature of a goal-directed activity. The normative approach to the rationality of needs is rejected, stress is laid on the fact that Karl Marx never connected rational needs with discursive reason. This trend, on the contrary, is typical of certain traditions of bourgeois science, starting with physiocrats. In Marxist philosophy the rationality of needs is not derived from the manner in which these needs are projected in the ratio, it is not conceived on the level of discursive thinking, but ensues from the fact that man's thinking enables him to take them for a prerequisite for the intrinsic development of human forces. The category of needs, of the rationality of needs, linked to the fundamental dialectics of production — consumption — needs make it possible to connect the description of the phenomenal aspect of the individual's behaviour with the most profound social processes and to bring to light the regressiveness or progressiveness of social systems and the human meaning of social progress.